ԱՐԱՐԱՏ

ՀԱՆԴԻՍ

ԿԻՍԱՄԱՍՏԱՆԱՑ

ԸՕԳՈՒՏԻՒՆ ՈՒՐԱԽՆԵՐՈՒ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆՑ

Բ · ՏԱՐԻ ԹԻՒ 24 · 1862 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 15 ·

ՆԱԽԱԴՈՒԹԻՒՆ

Ահա այսօր կներկայանամ սիրելի Ազգայնոց՝ Հանդիսիս երկրորդ շրջանին վերջին թուով մատուցանել խորին հնազհակալութիւնս բոլոր անոնց, որք բարեհաճեցան ազգասիրաբար իրենց քաղցր ձեռնտուութեամբն զմեզ քաջալերել Հանդիսիս շարունակութեանը համար, ներելով միանգամայն առ այն վերաբերեալ մեր մեկ պակասութեանց, զորոնք հրապարակաւ կխոստովանիմ, խոստանալով որ ժամանակին հետ անոնց թիւն ալ պզտիկնայ։

Ընծնական զանազան պատճառներն մեկ կողմէն, աշակերտութեանս եւ դըպրոցական ծանր վիճակն միւս կողմանէ, եւ ասոնց հետ մեկտեղ զանազան պարագաներ ստիպեցին զիս, թէպէտ յակառակս, Հանդիսիս այս երկրորդ շրջանի թիւերն իրենց օրէնս ու ժամանակին չհրատարակել, որ առաջին եւ մեծ պակասութիւն մի է խմբագրութեան եւ երբեմն ալ բոլորովին դադրեցընել։

Սա եւս ցաւօք սրտի չեմ կրնար մոռնալ յիշել որ՝ Հանդիսիս երկրորդ շրջանի մեկ քանի թիւերն ալ պակաս ծնացին։ Ա.յս մեծ պակասութեանս համար բոլոր աղնիւ բաժանորդաց ներողամտութիւնը խնդրելով կխոստանամ զանոնք մի առ մի հրատարակել երրորդ շրջանին մեջ ժամանակ ժամանակ։

Ահա՛ բոլոր այս պակասութիւնները հրապարակաւ խոստովանելով, կյուսամ որ Ընթերցողք ալ պիտի հաճին չարունակել իրենց ձեռնտուութիւնը, այն է՝ նեժելով մեզ եւ դարձեալ ազգասիրաբար իրենց քաղցր խրատներն չխնայելով Հան-

դիսիս երրորդ չրջանին բաժանորդագրութեան մասնակցիլ :

Այս առթիւ կծանուցանեմ նաեւ Արդոյ հասարակութեան , նա մանաւանդ մեր ազնիւ բաժանորդաց եւ ազգասէր գործակալաց՝ որ այսուհետեւ Հանդիսիս Տնօրէնութիւնը մեր վաղեմի բարեկամ Հ . Ս . Աբաճեանի յանձնուած է , զոր մտադիւր ընդունելով պատրաստ է ընկերութեամբ այս աշխատասէր ծառայութիւնը Ազգիս նուիրելու նոր տարւոյս սկիզբէն . վասն որոյ Հանդիսիս վերաբերեալ նամակ , յօդուած կամ որեւիցէ գրութիւն՝ յուսայորիկ հետեւեալ հասցէով Հանդիսիս Տնօրէնին պիտի ուղղուի , « Հ . Ս . Աբաճեան , Տնօրէն Ակնիկեան Ազատանեայ Հանդիսի . գ . Ընկերութեան Գրատունը թիւ 4 . ն . Գօլիս Գաշլիճըլար խանը :

Մեր վաղեմի բարեկամին ազգասիրական չանքն եւ ընդհերցասիրութեան յառաջադիմութեան որչափ բարեկամ ու փափաքող ըլլալն արդէն իր մէկ քանի գործերովն բոլոր Ազգայնոց ծանօթ ըլլալով , յուսալ եմ՝ որ Հանդիսիս համարումը պիտի աւելնայ օր յօրէ կարելի եղածին չափ կատարելութեան ժամանելով : Այս առթիւ՝ կծանուցանեմք նաեւ մեր սիրելի ընթերցողաց որ , թերթերնիս աւելի օգտակար ընելու համար զանազան ազգօգուտ ու նոր նիւթերու յաւելում՝ պիտի ընեմք , այսինքն Տնտեսական դիտութեան երկրագործութեան ևն :

ԸՆՈՂՉԱԿԱՆ

Ա. ԱՄՆՈՑ ԿԵՆՍԱՑ ՏԵՒՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ՍԱՀՄԱՆ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԵՆՍԱՑ*

ԺԱ . Թէ Ամերիկայ սեւ դերիներուն եւ ընկերիկ տղոց մէջ մեռնողը շատ կը գտնուին : Հաշուէհամարք կը հատատեն Թէ ամեն տարի սեւ դերեաց մէկ հինգերորդն կամ մէկ վեցերորդն կը մեռնի , այսինքն ժանտախտի ամենաչարագանց աստիճանի մէջ մեռնողներուն Թուոյն հաւասար : Փարիզի մէջ ուր ամեն տարի հօթն հազար ընկերիկ տղայ կը ժողովի , հազիւ Թէ հնոցանէ տասն տարուան մէջ հարիւր ութսունի չափ մնան , որ ըսելէ Թէ 7000 էն 6820ը կը մեռնի տասն տարուան մէջ այսինքն Թէ 40 ին մէկը միայն կապրի ;

* Տես երես 173 :

կարծեմ այս բաւական եւ մեծ ապացոյցն մի է համոզելու եւ հեռւաբար հաստատելու Թէ ուր որ մարդիկ , բնութենէ կը հեռանան , հոն երկայնակեցութեան սահմանը կը համառատի , ուր որ մարդիկ բնութեան ամենատարբ օրէնքները ոտքի տակ կառնեն եւ ամենատարբ կատերը կը քակեն , ուր որ անառնութիւնը աւելի վատացեալ մանուկն մօրը արգանդէն դուրս կը հանէն , մոլութենէն եւ կրից հաճոյքէն պերի ըլլալնուն , երեսայր երեսօրմէ կը զատէն , հայրենիքէն կը զրկեն , օտար եւ վատառոզ երկիր մը փոխանակելու , կը ձգեն զանի անմխիթար , առանց բարեկամի , անյոյս եւ հազար ու մէկ հատաչանքներով իր մարմինը կը հալեցնէ ու կը մաշեցնէ : Այս վերոյիշեալին նման զանազան տարախոհիկ հիւանդութեանց մէջ անգամ այս վերոյիշեալ կէտին չափ մեռնող չկրնար ըլլալ :

ԺԲ. Եւ եւս ևս Հիմ վերոյիշեալնե-
րէն սա հետեւութիւնը յառաջ կը բե-
րէ թէ ամէն տեսակ չափազանցութեան
շատ քիչ ինչպէս աւելի չափազանցն
մարդկային երկայնակեցութեան տևո-
ղութիւնը կը համառօտէ :

ԺԳ. Զանազան փորձերն կատա-
րուցանենք նաև թէ երկայնակեցութեան
միջև այն ինչ զարմանալի աստիճանին
հասնողներն մէկ քանի անգամ ամուս-
նացողներն են, մանաւանդ երբ իրենց
վերջին ամուսնութիւնին ծերութեան
մէջ ըրած են : Փորձուած է նաև որ
անկինները ուշ մէջէն և ոչ մէկն կարող
եղած է մինչև հարիւր տարի ապրելու.
այս կէտը կրնայ յատկացուիլ թէ արանց
և թէ կանանց. ուսկից կրնանք հետև-
ցընել որ ծնանելու զօրութեան մինչև
այն ինչ աստիճանը մեծ ազդեցութիւն
ունի մարդոց կենաց տևողութիւնը եր-
կարելու :

Զաւակածնութիւնը կենսական
զօրութեան տեսակ մը յաւելուածն է,
և այս յատկութիւնը առնեսերտ կերե-
պով կապուած է ապրուման զօրութեան
հետ : Բայց և այնպէս մարդիկ այս կէ-
տիս մէջ պէտք է որ կանոնաւոր և բա-
րեխառն ըլլան, և ահա ամուսնութիւ-
նըն է որ կարող է միայն այս նպատա-
կին հասցընել :

Այս տեսակ պարագայից համար
ամենէն զարմանալի օրինակն է Լծակ-
վեցի անուն Գաղղիացւոյ մը, այս անձը
մինչև հարիւր տասն տարի ապրեցաւ,
տասն անգամ ամուսնացաւ, որուն վեր-
ջին կնոջ տարիքն է իննսուսուն, հարիւր
և մէկ երրորդ տարուան մէջ զաւակ մը
ծնաւ :

ԺԴ. Կանայք աւելի յարմար են
ծերանալու, բայց և այնպէս արանց չափ
չեն կրնար ապրիլ : Կանանց մարմնոյն
փափկութիւնը և հաւասարակշռութիւ-
նը կրնայ մինչև այն ինչ աստիճանի ծե-
րութեան հասցընել և զանի տկարացը-
նելու զանազան պատճառներուն ար-
գելք ըլլալ, բայց և այնպէս երիկ մար-
դոց կազմուածքի սերտութիւնը չարա-
ցուելը, որն որ պատճառ կուտայ նոցա
երկայնակեցութեանը :

ԺԵ. Երկայնակեցութեան շատ մեծ
յարմարութիւն ունին անոնք, որոնք իւ-
րենց երիտասարդութիւնը աշխատու-
թեամբ կանցնեն և հետևաբար երբ
հասուն հասակնին հանգիստ կվայելեն :
Ծոյլ մարդոց մէջ երկայնակեցութեան
կոչմանէ երևելի եղող քնաւ չէ գըտ-
նուած և չկրնար գտնուիլ :

ԺԶ. Շատ ուտելն երկայն ապրե-
լու ընդհակառակ է, ինչպէս որ շատերն
այնպէս կկարծեն թէ շատ ուտողն շատ
կապրի, և այս դրութեամբ շատ միս
կուտեն և չափազանց գինի կխմեն : Եր-
կայնակեցութեան մէջ երևելի եղած-
ներն են անոնք որոնք իրենց մատղաշ
հասակին քիչ միս ուտելու սովրած և
հետևաբար աւելի բուսակերէն կերակուր-
ներով անցուցած են :

ԺԷ. Մարդկային կենաց տևողու-
թիւնը երկարելու համար մեծապէս
կազդէ լուսաւորութեան և բաղաքակր-
թութեան մինչև այն ինչ աստիճանը,
բայց ոչ միայն բարոյապէս այլ և ֆիզի-
գապէս : Բնագիտաց զանազան փորձե-
րըն կհաստատեն թէ, վայրենիք, բա-
զաքակրթեալ մարդոց նման այնչափ եր-
կայն չեն կրնար ապրիլ : Այս ալ չմոռ-
նանք յիշել թէ ինչպես արդէն վերը յի-
շեցինք որ ամէն բանի չափազանցութիւ-
նը, մարդուս կեանքը երկարելու տեղ,
ընդհակառակն զայրայիչն կհամառօտէ :

ԺԸ. Դաշտերու եւ դիւղերու մէջ
ապրողներն ընդհանրապէս աւելի եր-
կայնակեաց են, և ասոր հակառակ են
քաղաքացիք. զանազան վիճակագրու-

թիւնք կհաստատեն թէ ամեն տարի քաղաքայ մէջ քսան և մէկ հարիւր երեսունի համար մէկ հոգի կմեռնի : Սակայն նոյն հաշուով գտնուած է որ դաշտերու բնակիչներէն տարին քառասունէն կամ յիսունէն մէկ հոգի կմեռնի: Մեծ քաղաքներու մէջ աւելի տղայք կը մեռնին , անանկ որ անոնց կէսը հազիւ երեք տարեկան չեղած , ասոր հակառակ գիւղերու մէջ նոյն համեմատութիւնը կգտնուի քսաներրորդ կամ երեսներրորդ տարուդն մէջ :

ԺԹ . Ս. յովհան օրինակներ ալ կան որոնք կարծես թէ կրկին երիտասարդանալն կհաստատեն . որովհետև այնպիսիք տեսնուած է , որ իհատակի վաթսուն կամ եօթանասուն կրկին նոր ակռայներ կփուռանին , ուր անդին մի և նոյն հասակի հատորներէն գերեզման կիջնեն . նոր մազեր և հեռաւոր նոր ընթացք մը շարունակել կենեն , որ և կը տևէ քսան էն մինչև երեսուն տարի . Ս. յս ալ տեսակ մը կրկին ծնանել է , որուն կպատահի միայն արարչութեան ամենակատարեալ ներուն մէջ :

Ս. յս մասին երևելի օրինակ մը կըրնայ հաստատիլ հետևեալը : Ոչխնճխնի մէջ Ր . անուն ծեր մը մեռաւ 1791 ին իհատակի հարիւր քսան ամայ : Ս. յս մարդուն ականջներն արդէն թափած էր երբ մկկէն ի մկ 1786 ին ուրիշ նոր ակռաներն փուսան . որոնք վեց ամիսէն ետքը կրկին թափեցան և ուրիշներըն ծնան : Ընութիւնը այս գործողութիւնը չորս անգամ շարունակեց անընդհատ և մեռնելէն վեց ամիս առաջ միևնոյն գործողութիւնը տեսնուեցաւ , անանկ որ երբ բաւական ժամանակ կանցնէր , ակռաներն կթափեին , նորերն փուսնելու համար ; այս գործողութեանց ժամանակ և ոչ փորձրիկ նեղութիւն մը կզգար որոնց թիւը մինչև յիսունի էլած էր : Մինչև հիմայ յառաջ բերած օրինակներիս բաւական են լուծելու սա ամենաբարձր խնդիրը թէ մարդկային կենաց տևողութիւնը ո՛րքան է: Իրաւ է որ մարդիկ կարող ըլլալու էին այս խնդրոյն ամենաճիշդ և բաց արձակ պատասխան մը տալ , սակայն և այնպէս այս մասին ընագիտաց մէջ դեռ համաձայնութիւն չկայ , ոմանք շատ կերկարեն , և ոմանք ալ ընդհակառակն շատ քիչ կսահմանեն . ոմանք այս խնդրոյն պատասխանը վճռելու համար վայրենեաց կենաց սահմանը յառաջ կբերեն : մոռնալով որ այս տեսակ ապրելու եղանակին մէջն է որ մարդիկ կրնան մինչև իրենց բնական սահմանին հասնիլ : Ս. սանկով այս կէտին վրայ մեծ անհամաձայնութիւն մը կայ , և այս վերջինն կարծիքը շատ սխալ ըլլալն ապացուցանելու համար չեմք աշխատիր , քանի որ կմտածենք թէ մարդիկ վայրենութեան մէջ շատ անգամ իրենց կալմուածքին ղօրութենէն աւելի կհոգնեցնեն մարմինները , որոնք առաջին պատճառ կըլլան համարուիլ կենաց աւելի շուտ սպառումն . այս տխուր և թշուառ վիճակին մէջ մարդիկ աւելի ենթակայ են աւելի շուտ ալ մեռնելու զանազան պատճառներու ազագաւ : Ուստի ամենայն համոզմամբ կսորվինք որ մարդկային կենաց տևողութեան սահմանը որոշելու համար , վայրենութեան մէջ ապրողներուն օրինակներէն հեռու կենալու ենք . ուստի կպարտաւորինք և իրաւամբ քաղաքակրթեալ և լուսաւորեալ Ս.զգաց մէջ վիճաբել այս խնդրոյն պատասխանը որոնցմով մարդս կրնայ ըլլալ կատարեալ , այս վերջին եղանակին մէջ մարդիկ ֆիզիկապէս ամենակատարեալ կրնան ըլլալ և որ խոհակերական հանճարովը իր մարմինը սկսաք եղածին չափ կմեծցնեն և իր կազմութիւնը կքա-

բելացնէ : Ա. յս վիճակին մէջ միայն մարդ կոչուելու իրաւունք ունի , զի կիսորհի իր անձն և անոր վիճակը ապահովելու համար ամեն տեսակ ինքնութիւն վնասուելով ի գործ կդնէ :

Ոմանք ալ կըսեն թէ ծերութիւնը մարդկային կենաց տեւողութեան վերջին սահմանն է . բայց այս կարծիքն ալ անհիմն ըլլալն շատով պիտի հաստատուինք , երբ կտեսնենք շատերն որ հազիւ բառասուն կամ յիսուն տարուան չեղած այսինքն ժամանակին առաջ ծերութեան բոլոր նշաններն կտեսնուին , ինչպես ագեղութիւն , չորութիւն , տկարութիւն , մազերու ճերմկնալն , կործրի ոսկորներու ծայրը գտնուող կռճիկներուն ոսկրնալը և ասոնց նման ուրիշ նշաններն , որոնք միայն ութսուն կամ հինսուն տարեկաններուն իրաւունքներըն են , բայց սա ալ ստոյգ է որ ժամանակին առաջ եղած կամ՝ տեսնուած այս նշաններն արուեստական կամ յարնչական ծերութիւն մի են , որն որ կկրնար մարդկային կենաց սահմանը վերճռել :

Ա. յս բարձր խնդիրը լուծելու համար ամեն տեսակ ենթադրութիւնք առաջարկուած են , ինչպես Եգիպտացիք կկարծէին որ մարդուս սիրտը մինչև յիսուն տարի կմեծնայ ամեն տարի երկու տրամի չափ , և անկից վերջը միևնոյն համեմատութեամբ ամեն տարի երկու տրամի չափ կպակսի : Ա. յս հաշուով պիտի հետևեր որ մարդիկ հարիւր տարեկան եղած ժամանակնին ալ սիրտ ըստած բան չպիտի ունենային , և կվճռեին թէ այս է անմարդկային կենաց տեւողութեան սահմանը :

Ուստի և ասոնց նման զանազան ենթադրութիւններն և անհիմն կարծիքներն մի առ մի առաջ բերելէն նախապատիւ կհամարիմ խնդիրը երկու բաժանելով սա հետևեալ երկու հարցմանց վերածել :

Ա. Մարդեէ վնվե՞ տանի՞ պարբ կբնան պատել : —կամ թէ մարդկային կենաց տեւողութեան քացարձակ սահմանն ո՞րն է անանոց գասէն զատ կարդ մը հաստատելով , զի ամեն տեսակ անասունք իր տեսակին համար յատուկ կենաց սահման մը ունի :

Բ. Մարդս էբէ՞ անկապ մը տանի՞ պարբ կբնայ պատել : —կամ թէ մարդուս կենաց տեւողութեան յատկական սահմանն ի՞նչ է :

Ա. յս առաջին խնդրոյն պատասխանելու համար , երկայնակեցութեան համար յառաջ բերած օրինակներնիս մեծապէս կօգնեն , նոքա մարդկային կենաց տեւողութեան կարելի եղած սահմանն համարուելով և համոզուելով որ մարդիկ մինչև այն ինչ աստիճան կրնան ապրիլ և աւելի ևս եթէ պարագայներն յարմար ըլլան . ինչպես որ զանազան փորձերն ալ կրնան ապացուցանել թէ մինչև այսօր մարդիկ կարող եղած են մինչև հարիւր յիսուն կամ երկու հարիւր տարի ապրիլ . զորօրինակ Թոմաս Բառ անուն ծերունւոյն մարմինը բառասկան և գոհացուցիչ ապացոյց մը կրնայ համարուիլ , զի հարիւր յիսուն երկու տարեկան մեռած առենը երբ մարմինը բացին , բոլոր անդամները առողջ կըսան , որնոր կհատատատ թէ այս ծերունին դեռ կրնար ապրիլ եթէ ինքն ապրելու եղանակն չփոխեր . ուստի կրնանք հետևցնելով ըսել որ մարդուս կենասան զօրութիւնը և կենդանութիւնը կրնան մեկն տևել և միւսն ազդել երկու հարիւր տարուց չափ : Ա. յս մարդոց այսպիսի երկայն առենն ապրելէն քացարձակ և հաստատ կերպով որոշուած և հաստատուած է որ մարդկային տեսակը կրնայ այսչափ երկայն ապրիլ :

Ա.յս պատասխանին ճշմարիտ ըլլալն ասկից ալ կրնանք հասկընալ որ մարդուս և անոր կենաց աճման տևողութեանը հետ յարմարի : Ուստի սա սկզբան վրայ հիմնեալ որ և իցէ անատուն մը կատարելութեան վիճակին ստանալու համար որքան տարուց պէտք ունի նէ , անոր ութն անգամն կրնայ ապրիլ . վասն զի մարդիկ ընդհանրապէս երբ արուեստական միջոցներն չեն ընդմիջեր, բնութեան ընթացքին հետևելով մինչև քսան և հինգ տարեկան կազմուածքի ֆիզիգապէս կատարելութեան վիճակին կտանան , որնոր վերոյիշեալ հաշուով պիտի կրնայ ամբողջ երկու հարիւր տարի ապրիլ :

Ուստի մարդիկ մտածելու և լսելու իրաւունք չունին որ չափազանց ծերութիւն մը բնականէ դուրս և կանոնէ խոտորում մի է . և ընդհակառակն աւելի կարճ ապրելու սահմանը բնականին յարմար է : Մեր յաջորդ յօդուածներուն մէջ ընթերցողք պիտի հասկընան ու սովրին որ հարիւր տարիէն առաջ մեռնողներուն պատճառը սոսկ և պարզապէս արուեստական է , այսինքն հիւանդութիւնք . և պատահական կամ յանկարծական դիպուածներէ յառաջ եկած են . և յիրաւի սոցյգ և ճշմարիտ է որ մարդոց մեծագոյն մասը պատահական մահուանէ կմեռնին , անանկ որ տասն հազարին մէջ մէկ հոգի հազիւ կգտնուի մինչև հարիւր տարի ապրող :

Անցնինք քանի կարգի երկրորդ առաջարկութեան , այսինքն մարդկային կենաց տևողութեան յատկական սահմանին պատասխանելու . ասիկայ այլևս կերևակ է և անոր ոչ մէն մեծ անհատի կատարքերի . զի կախումն ունի զանազան և մանաւոր պարագաներէ . ինչպէս այժմեն անհատի յատուկ ու մանաւոր կազմուածքէ , ապրելու կերպէն , կենցաղավարութենէն , ուշ կամ կանուխ կենսական զօրութեան սպառուելէն , ներքին և արտաքին անթիւ պարագաներն , որոնք քիչ շատ մարդուս գոյութեանը վրայ կազդեն . սա ևս ապէկ դիտնալու և մտքէ չհանելու է որ ժամ օրերն մարդուն ծնած օրն մինչև հարիւր չիսան և երկու հարիւր տարի ապրելու չափ յարմար կազմուածք մ'ունի : Ա.հա այս է դժբաղդաբար ներկայ սերունդին ճակատագիրը , որ շատ անգամ ծնողաց պակասութիւնները իրենց որդւոցը վրայ ազդելով կանխահաս մահուամբ մը կծնին , ատոնկով անհամար հիւանդութիւնք և պարագաներ մեր կենաց թելը կտկարացնեն . և մեծ գեշութիւնն ալ սա է թէ օրըստօրէ մարդկային կենաց տևողութեան սահմանն համառօտող պատճառներն կաւելնան , ատոնկով մարդիկ անկարող կըլլան իրենց սահմանին հասնիլ : Սակայն պէտք չէ մոռնալ , որ մենք այսպիսի տխուր պատգայից մէջ անգամ կարող ենք մինչև այնինչ ատիճան արգելք ըլլալ ատոնց դէմն առնելու , որոնց վրայ ալ մանաւորապէս պիտի խօսիմք յաջորդ թուոց մէջ :

Մարդկային կենաց տևողութեան յարնչական սահմանին վրայ որևիցէ գաղափար մ'ունենալու համար , հետևեալ ցանկը յառաջ բերել յարմար կսեպեմ , զոր նոր գաղած եմք ամերնատոյգ աղբիւրներէ :

Հարիւր մարդու վրայ , յիսունը տասը տարու չեղած կմեռնին , քսանը տասն և քսան տարեկան եղած ատենին տասն քսան և երեսունի մէջ , վեցը երեսուն և քառասունին մէջ , հինգը քառասունին և յիսունին մէջ , և երեքը յիսունին մէջ և վաթսունին մէջ , անոնք որ հազիւ թէ վեցն վաթսուն տարեկանի կհասնին : Հալեյ երևելին բնագէտ և

բժիշկը, որոր երկայնակեացութեան զանազան օրինակները հաւաքած է, հետեւեալ համեմատութիւնը գտած է։ 1000 էն սակին 100 և մինչև 110 տարի. 60՝ 110 էն մինչև 120. 29ը՝ 120 էն մինչև 130. 15ը՝ 130 էն 140. 6ը՝ 140 էն 150. և մէկն ալ մինչև հարիւր վաթսուն և մէկ։

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՑ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակութիւն տես Թիւ 25։)

Ա. Պատմութեան անցեալ մասն կազմողները կը վերաբերին բոլոր այն նիւթերը, որոնց ինչպես աւանդուած և ընդունուած ըլլալնին կը յայտնէ։ Եւ այս նիւթերն են միայն որ կարող են ճշմարտապէս պատմութենան կազմել։

Բ. այս մասն ալ կը տարբերի ապագային վերաբերեալ նիւթերէն և որ կը սովրեցնէ թէ ինչպէս ընել պէտք է։ Եւ ահա աստոնց ալ կըսուի պարզապէս Մէնաք։

Ինչպէս, քերականական գիտութիւնը, աստղերուն ինչպէս շարժելն՝ առաջինը մեզ կը սովրեցնէ ուղղագրութեան Մէնաքներ, իսկ երկրորդն ալ խաւարմանց գուշակելու Մէնաքները։

Ուսոի կը հարցընենք հիմա թէ ա՞րդեօք այս երկու միթոտներն ալ մի և նոյն կարգէ են, անչուշտ, ոչ։

Աւանդութիւնք, սերունդք սահպուած են բայց միշտ այն ինչ կերպով խոնարհելու սովորիլ, անանկ որ ամենուն բաժը աղէկ հասկընալու համար, մարդիկ ստիպեալ են այն սովորութիւնը անխախտ պահել։ Բայց և այնպես այն ինչ բայը միշտ այն ինչ կերպով խոնարհելու անհրաժեշտ պէտք չկայ, և հետևաբար այն ինչ ուղագրութիւնը պահել և ոչ միտը։

Սակայն այնպէս չէ աստղերուն շարժումը որ անկախ է մեզմէ, և այսպիսի հետևութիւններէ ծնունդ կառնու, որ առանց անոնց անկարելի է մեկնել։ Ահա այս տեսակ հետևութեանց կըսուի "երևոյթ", և այս երևոյթից անհրաժեշտ և անփոփոխ մը նալու կերպին կըսուի "օրէնք երևոյթից"։

Որ որ բնական երք կամ երևոյթք կը տեսնուին, ամեն տեղ մի և նոյն կասն ցուցնելով, անոնց մէջ եղած անհրաժեշտ և անփոփոխ օրէնքներն և յարաբերութիւնը կորոշուին և զորանք գիտնալնիս գալիք երևոյթներն կրնանք գուշակել։

Ահա այս օրէնքները ճանչնալն, գիտութեան մէկ գլխաւոր մասն կը կազմէ։

Շատ պարագաներու մէջ, այս օրէնքներն գիտնալնիս կրնանք այն ինչ երևոյթը կրկին յառաջ բերել, փոփոխել, և ըստ կամաց առաջնորդել։

Այս ամենաքանչելի կարելիութիւնը նոր մարդս ամենահզոր կարողութեամբ մը կը զինաւորէ, ահեղ և նոր ստեղծմանց, հնարից ծնունդ կառնայ։ Այս միջոցներով է որ մարդս կարող եղած է երկաթէ և երկակէ ձին հնարել, որ նոր աեղի արագընթաց է քնուլթեան ձիէն։

Եւ որովհետև երևոյթից օրէնքը հաստատ և անփոփոխ է, կը հետևի որ յառաջ բերած զանազան միթոտներու միջոցաւ խաւարումներն կը գուշակեմք և կարող եմք վերոյիշեալներուն հակառակ միթոտներով գտնել մի և նոյն օրէնքէ կախեալ երևոյթից թուա-

կանը և կապը ։

Ահա տիեզերիս օրինաց վրայ հիմնեալ այս մեծատեսութիւնը գործադրութիւնն է որ գիտութիւնը կարող եղաւ երկրագնիս նախնի և բոլորովին շփոթ պատմութիւնը ուղղելով նորոգել, որ շատ պարագայներու մէջ մոլորեալին ընկերութեանց պատմութիւններէն շատ ուղիղ և ճշմարիտ է ։

Այս օգտակար կէտիս վերաբերեալ հետևալ գիտելիքներն ալ յաւելեալ բերելով յօդուածիս կը վերջացնեմք ։

Տեսանք որ մարդուս գիտցածներէն ոմանք, ինչպէս ուրիշի մը սիրալը գիտնալն կամ ճանչնալն, կարծեաց սըխալ ըլլալն կը յայտնէին և ահա այս տեսակ գիտցուած բաներն կրսուի ծչփոփականք ։

Ոմանք, ինչպէս այն ինչ մարդոց երկրիս անշարժ ըլլալուն ունեցած կարծիքը, որոնց կրսուի սխալ ։

Եւ չկայ գժբաղդաբար մարդ մը որ սխալ չունենայ ։

Ոմանք ալ, զորօրինակ ուղղագրութիւն գիտնալը, այնպիսի գիտութիւններ են որոնց նկատմբ ճշմարիտ է, բայց առանց հաստատուն ըլլալու ։ Զի այս տեսակներն նախնի և նորկայ մարդոց խումբ մը սովորութիւններէն և պայմաններէն կախումն ունի, և որոնց կրսուի չափնչական ։

Վերջապէս բացարձակ և դրական կը կոչուին այն գիտութիւնք, որք բնական օրինաց վրայ հիմնեալ են ։

Մարդս իր խելքովը և անհամար պատճառներու ազդեցութեամբը, կերևակայէ, կը պատմէ, կը գրէ, կը վիճաբանի, կը հնարէ և ըստ այմ կը վարուի ։ Եւ ահա այս կերպով մարդկիկ չգիտութեամբ և ակամայս անթիւ սխալմանց մէջ կիյնան ։

Ուստի և մարդոց գրութիւնները և դրութիւններն ալ պիտոյ պէտք է անշուշտ, որոնք յաւիտեանս վիճաբանութեան ենթակայ են ։

Մարդիկ իրենց հնարածները կամ ստեղծածներն անհամար կերպերով փոխել և շատ անգամ տակնուվրայ ընել սիրեցած են ։

Սակայն այնպէս չէ տիեզերս, զի անկախ է իմարդոց ։

Տիեզերիս դրութեանը ծնունդ տուողն մարդիկ չեն, Անոր վերաբերեալ օրէնքներն վիճաբանութեանց, քուէարկութեանց տակ ինկած չեն ։ Մարդուս ամբաստանութեան սահմանէն դուրս են, կարող է զանոնք գիտնալ բայց անկարող զանոնք փոխելու և նոքա ևս անփոփոխ են, միայն երևոյթներն կը փոփոխուին սոյն օրինաց կանոնաւոր գործողութեամբը ։

Եւ մարդս որ այս օրինաց գիտութեանը կը հնազանդի, ոչ միայն մարդուս կարողութենէն վեր զանազան իրաց վրայ հիմնուած ըլլալուն համար, այլ և զանոնք փորձելու կարող նիւթ ալ ։

Եւ ահա այս իրաւամբ է որ այս բացարձակ և դրական օրինաց վրայ հիմնուածներն միայն գէտ-ԼԷՆ տիտղոսն ունենալու են ։ Այսոցմէ դուրս մնացածներն, քիչ կամ շատ ուղիղ կարծեաց բովանդակութիւն մը համարուելու են ։

Եւ թէ որ սովորութեամբ և դամ կարծր բնական օրինաց վրայ հիմնուած այս տեսակներուն նոյն տիտղոսը գործածուի այն ժամանակը գէտ-ԼԷՆը ուրիշ նշանակութեամբ առնելու է ։

Օրէնք ։

Օրէնք ըսելով իրամբնապարզ նշանակութեամբը կամ ռամկաբար տիտղոս համկնամբ այն ամէն բաներն պէտ չէ՞ որ ուրացուին ։

Նախնի դարուց մէջ մարդկային մտաց կը վերաբերէր , և մէկ քանի մարդոց բացառեակ հրամանն կը յայտնէր , հասարակութեան իբրև կանոն ։

Այսինքն ասով կը հասկըցուի որ օրէնք ըսուածը նախնի ժամանակներու մէջ իր բացառեակ կամ դպրական արժէքն չունէր և հետեւաբար յարնչական էր ։

Բայց այսպիսի ուսումնական դասուս մէջ , այս օրէնս բառը բոլորովին տարբեր նշանակութիւն և արժէք ունի ։

Օրէնք կըսուին որը բացառեակ , անփոփոխ հիմն ունին և մարդկային օրինաց նման հրամանի տակ չեն ։ Նոյն ինքն է հրամանը ։

Բնութեան մէջ ամեն բան օրէնքով կը շարժի ։

Հին և սխալ կարծիքներով , առանց պատճառի ինչ որ կը տեսնանք դիպուած կըսեմք , որովհետև անոնց վերաբերեալ օրինաց տգէտ եմք ։ Եւ հրաշքը կը կոչեմք ինչ որ օրէնքի հակառակ կը գտնամք ; գիտնալ կարծելով նախ , զորոնք հիմնապէս չենք գիտեր և կամ ճշմարտութեան ու բնութեան դէմ կը մեկնենք ։

Ուստի ոչ դիպուած և ոչ ալ հրաշքը կայ , այլ ամեն բան բնութեան օրինաց համեմատ կը շարժին ։

Բնութեան օրինաց ամենափոքր մասն դեռ սովրած եմք , գիտցածնիս բնութեան օրինաց մատենին մէկ մը այն ինչ , մէկ մ' ալ այս ինչ գլուխներին միայն մէկ քանի յօդուածներն գըտած եմք ։ Բայց ամեն օր , գիտնալեանց փորձառութեանց և հետազօտութեանց միջոցաւ մարդ կարող կըլլայ այն մեծ դըռներն նորանոր փորձերն լուծելու ։

Ինչ որ մինչև հիմա գտնուած է , որչափ որ ալ քիչ է , դարձեալ բաւական է բնութեան գանազան երեւոյթները մեկնելու , որոնցմէ օրքան զօր նոր հետեւութիւններ և նոր մեկնութիւններ ծնունդ կառնուն ։

Ո՞ւսկից յառաջ եկած է օրէնքն ։

Այժմեան աշխարհ , որ և մարդկային մտքին շատ հեռու է և բաւական զանի լուծելու , բայց ասոր առեղն եմք առաջարկուի թէ ի՞նչու համար օրէնքը այսպէս է , առանց պժուարութեան պիտի կարենանք պատասխանել , որովհետև այսպէս է և ասկից իրաւ ուրիշ կերպ չկրնար ըլլալ և հետեւաբար անկարելի է այս սահմանէն դուրս ելլել և որովհետև օրինաց գիտութիւնը շատ կարեւոր է , ուստի առանց վհճաբանելու մէկ ա՛րդեօք ուրիշ կերպ չկրնար ըլլալին վրայ , սովրինք ինչ որ է ։

Ի՞նչպէս կազդէ օրէնքը ։

Կամ աւելի պրոշ ըսելու համար , հարցնեմք թէ ի՞նչու համար այն ինչ երեւոյթից պատճառներն այն ինչ օրինաց հետեւեալ են ։

Ահա ուրիշ մէկ խնդիր մ' ալ որ նոր ևս անպատասխանի պիտի մնայ բայց ի՞նչ հարկ ինչպէս ազդեն , բաւական է որ միեակ ազդեն սովրուի ։

Ուստի պէտք է ըսել ընդհանրապէս և սովորաբար թէ այս այսպէս է և ոչ թէ ի՞նչու համար և ինչպէս ։

Սովրուած օրէնքի միջոցաւ անցեալն մեկնել և գուշակել զատագայն ։

Ահա այս պէտք է ըլլալ գիտութիւն մը սովրեցնելու և սովրելու եղանակը ։

Ուստի գիտութեանց կարեւորութեանը վրայ այսքան խօսելէն յետոյ մարդուս ամենակարեւոր գիտութիւններէն ոմանց նախագիտելիքներն յառաջ բերել որոշած եմ շարունակութեան ձեւով ։ Այն գիտութեանց համար կըսեմ որոնք մարդկային յառաջադիմութեան թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս կօգնեն . . . ։

ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՆՋՐՊԵՏ

Մնիկարելի է այս բաժնին բացատրական մեկնութիւնն տալ։

Սակայն և այնպէս պէտք է որ կարենք եղածին չափ գանի հասկնալ որովհետև տիեզերիս իւնչ ըլլալն տալ ըլլալ եղած ժամանակիս առաջին ուսանելիքն այս է։

Անջրպետը ամեն բան կը պարունակէ և ոչ մէկ բանով մը պարունակեալ է, անսահման է։

Երկրագունդս, լուսինը, արեգակը և այն անհամար աստեղք ցիրուցան եղած են նոյն ինքն անջրպետին մէջ, և այս մեծ մարմինները իրարմէ զատող անդունդք նոյն ինքն անջրպետին մասն կը կազմեն։ Անջրպետին մէջ տեսած աստղերնուս սահմանէն անդին իւնչ գտնուիլն չենք գիտեր, անշուշտ, գոյձեալ ուրիշ աստղեր կան անջրպետին մէջ, բայց դիտցուք թէ այն ինչ անհուն հեռաւորութեան մէջ աստղ կայ, բայց անջրպետ կայ միշտ, որովհետև եթէ խաւար անդունդք ալ ըլլայ, գարձեալ անջրպետ հոն գոյ է։

Մարդուս միտքը չկրնար մինչև անհուն անջրպետին մէջ կրնայ թափանցել, երկրագնտիս և անշարժ հեռաւորութեան մէջ անհամար աստեղաց մէջ, բայց և այնպէս որչափ որ հեռու ալ ըլլայ, գարձեալ այն աստեղաց և անծայրածիր անդունդներէն անդին անջրպետ պիտի գանէ։

Եւ ինչպէս որ մեր ամեն ուղղութեան մէջ միշտ մի և նոյն է ծայրատակ, մեր շուրջը և գլխոյս վրայ՝ ուրեմն անջրպետն է անվախճան, անեղը անսահման։

Ասկից կը հետևի որ եթէ ոչ աշխարհք, ոչ արեգակ, ոչ լուսին ոչ աստեղք ևս չըլլային, անջրպետը պիտի գոյանար։

Տարածութիւնը, որքան որ մեծ ալ ըլլայ, գարձեալ անսահման է, գարձեալ նոյն ինքն տարածութեան սահմանաւոր մէկ մասն է։ Այն տարածութիւնը որ երկայնութիւն ունի, գիծ կըսուի։ Երբոր լայնութիւն ալ ունենայ կըսուի երես, մակերեսոյթ։ Երբոր ամենայն զատ խորութիւն ալ ունենայ անատեղը կըսուի մարմին։

Ուրեմն կը հետևի որ տարածութիւնը միշտ սահմանաւոր բան մի է, այսինքն կրնամք կամ պիտի կրնամք զանի չափել։

Մեծ քիչ կամ շատ հեռու գտնուող ամենայն իրաց տարածութիւնը գիտնալը ամենակարևոր է և ահա երկրաչափութիւնը, որ քնահան անսխալ և ամենագեղեցիկ գիտութիւն մի է, տարածութիւնը չափել կը սովրեցնէ։

Երկրաչափութիւնը, այս ամենակարևոր գիտութիւնը կրնայ չափել մարմնոց երեք տեսակ տարածութիւնը, այսինքն ըստ երկայնութեան, լայնութեան և խորութեան, անսխալ ճշտութեամբ, թէև մարմինը շատ մեծ կամ սղտիկ ըլլայ։

Այնպիսի գիտութիւն մի է որ ամեն տեսակ մարմիններէը կրնայ չափել, ինչպես մեր մարմինը, աստեղք ևս։ Այնպէս և անչօշափելի տարածութիւնը, ինչպէս երկու լեռանց և աստեղաց ու մեր մէջ եղած հեռաւորութիւնը։

Բայց ընդհանուր տարածութիւնը, որ անսահմանէ, անկարելի է չափել տակ մնանել, միայն զանի կրնայ ըմբռնել։ Տարածութեան չափերը մեծ կամ սղտիկ են մեզի նայելով, որ և իւրմարմնոց կամ բանի մը մեծութեան

կամ պզտիկութեան ծնունդը կամ ըս-
կիզբը մարդուս մտքէն կախում ունի ։
Ընդհանրապէս մեծ եղողներուն մեծ և
պզտիկ եղողներուն պզտիկ կըսենք ։
Սակայն լեռ մը որ մեզի նայելով ան-
սահման մեծ է ՝ շատ պզտիկ է Երկ-
րագնտիս մեծութեանը հետ բաղդա-
տելով և ցորենի մը հատը որքան շատ
պզտիկ է մեզ նայելով, հազար ան-
գամ մեծ է այն ինչ զոս անատոմն-
նելին ։

Ուստի պզտիկութիւնն նոյնպէս
մեծութիւնն յարաբերական են և ամեն
տեսակ տարածութիւն անջրպետին մէջ
պզտիկ է ։

Ահա ուրեմն մարդս որ անչափ տա-
րածութիւն, ամենահզոր հեռադիտակ-
ով կրնայ մինչև ամենահեռաւոր աստ-
ղերն դիտել, գարձեալ ոչինչ է ։

Եւ այն տարածութիւնը ուր մեր
երկրագունդը կը գոյանայ, անսահման
անջրպետին ամենափոքր մէկ կէտն է,
ուր բոլոր աշխարհք կը շարժին ։

ԺԱՄԱՆԱԿ

Տե՛ղը՝ Բե՛ն ։

Նոյնպէս ժամանակն ալ մեկնել
անկարելի է ։

Մարդս տղայութենէ ժամանակին
վրայ գաղափար մը կատանայ ։

Կը տեսնենք որ ամեն բան իրարու
ետև կը յաջորդէ, ոմանք անկանոն և
զանազան կերպիւ ; ինչպէս ամպք օդոյն
մէջ, ոմանք անփոփոխաբար ինչպէս
գիշերն ու ցորեկը ։ Ոմանք մի և նոյն
վայրկանին մէջ կը տեսնուին ու կանհե-
տևոյնպանան, ինչպէս կայծակը ։ Ոմանք
ալ կսկսին և միայն ժամանակի մը հա-
մար կը շարունակեն ինչպէս ձիւնը,
սաստիկ ձմեռուան մէջ, և ուր միջոցն
հարցուի թէ ի՞նչպէս պիտի ըլլայ, կը
պատասխանեն թէ ձիւնը պիտի վեր-
ջանայ երբ գարունը վերադառնայ, ար-
դարև ձիւնն կը հալի և հետևաբար ե-
րիտասարդ եղանակն կուգայ ։

Կը տեսնենք նաև այնպիսիներ որ
շարունակ մի և նոյն վիճակի մէջ կը-
մնան ; ինչպէս լեռան մը վրայ գտնուած
ժայռի մը և օրուն համար կրնաս թէ
սկիզբն իվեր այնպէս հոն տեսնուած
չէ ։

Ահա աստղմով ժամանակին երեք
եղանակներու գաղափարն կտանամք,
անցեալ, ներկայ, ապագայ, և կը տես-
նենք որ ամեն բան, մի և նոյն տեսողութիւ-
նը չունի ։

Ինչպէս ինչ որ այսօրուան համար
ներկայ է, վաղուան անցեալը պիտի ըլ-
լայ և երեկուան ապագան ։

Եւ վաղուանը, որ այսօրուան ա-
պագան է, այն օրուան անցեալը պի-
տի ըլլայ, և յաջորդ տարիներն որ մե-
զի համար ապագայ են ; մեր յաջորդ
սերնդոց անցեալը պիտի ըլլան ։

Անցեալը, ներկան և ապագան
ժամանակին ինչպէս ըլլալու եղանակ-
ներն են, որոնք մեզի համար յարաբե-
կան են ։

Եթէ մենք, ցորեկները, գիշեր-
ները, տարիները, եթէ ամեն տեսակ
մարմինները չգոյնէին, ոչ յաջորդու-
թիւն և ոչ երևոյթ պիտի ըլլար և այն
ատեն չպիտի ըլլար նաև ոչ անցեալ
ոչ ներկայ և ոչ ապագայ, բայց միշտ
պիտի ըլլար ժամանակը ։

Ժամանակին խառնվ մը մեկնու-
թիւններ կարուին, որոնց ամենն ալ
սխալ է, այսինքն թէ կը նորոգէ, կը
էոթոյե, կընչանայ եւ, որովհետև ժա-
մանակը ոչ մարմին և ոչ զօրութիւն է ։

Ժամանակը, նոյնպէս անջրպետն,

անսահմանին մէկ ուրիշ կերպն է ։

Անսահման նախ քան զմեզ , անսահման մեծէ եղբը , իր ճշմարիտ և բուն անունն է , յաւիտենականութիւն ։

Անջրպետին նման , նիւթէ բաղդրեալ չէ և ազատ է ։

Բայց ինչպէս որ տարածութիւնը որ , սահմանելին մէկ մասն է նիւթոյ կրնամք չափել , անանկ ալ նիւթերը , իր երևոյթներուն յաջորդութեամբը կարող կըլլամք չափելու , բայց ոչ թէ ժամանակը , որ յաւիտենական է և անսահման , այլ տևողութիւնը ։

Առօրեական նոյնպէս ուսումնական լեզուին մէջ ժամանակ ըսելով կը հասկնամք տևողութիւն , այսինքն ժամանակին քիչ կամ շատ քանակութիւնը , ուր միջոցին բան մը , երևոյթ մը գոյացած ու տևածէ ։

Ինչպէս բոլոր աշխարհք , մենք ալ այսնշանակութեամբ պիտի գործածենք, սիեզերական սովորութեամբ զոհեալ այս բառը ։ Բայց սա մինակ գիտնալ պէտք է որ իրաց տևողութեան այս, սահմանը ոչչափ որ երկան ալ ըլլայ , յաւիտենական ժամանակին , անսահմանն անցեալին ու ապագային հետ բաղդատելով ոչինչ է ։

Ժամանակին երկարաւթիւնը կամ կարճութիւնը , ինչպէս անջրպետին մեծութեանը կամ պլտիկութեանը նման յարնչական են ։ Զարագործին համար մէկ տարին իւ բանտ կամ յաքսոր շատ երկայն է բայց առաքինի սիրտերու համար ոչինչ ։

Մեր մահկանացու մարմնոց համար դար մը շատ երկայն ժամանակ է , բայց ի՞նչ է զմեզ լուսաւորող Արեգակին համար ։

Բանևէորս ժամ մեզի համար չիւրաքան բան մը չէ , բայց մէկ օր ապրող անասնոց համար շատ երկան է , որոնք մէկ օրուան մէջ կը ծնին , կապրին ու կը մեռնին և ահա այսպիսի ոչինչ ժամանակի մը մէջ այսպիսի անասունք ճամբորդելու , կռուելու , սիրելու և ծնանելու ատեն ունին ։

Ուստի և հետևաբար շատ ապրած կսեպուին ։

Ժամանակը կը չափուի տևողութեամբ ։